

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТТЯ 1944–1991 РОКІВ)

Офіцинський Р. А.

ВСТУП

Державно-церковні відносини в радянській Україні не належать до маловідомих сторінок історії. Упродовж десятиліть до цієї проблематики зверталися чимало дослідників, які проживали в різних цивілізаційних спільнотах і сповідували неоднакові цінності. Одні служили апологетами тоталітарного режиму, або ж були його попутниками, а інші обстоювали права людини загалом і свободу совісті зокрема. Обидві течії зримо віддзеркалювали два табори в тодішній Холодній війні – демократії та тоталітаризму, перебуваючи в координатах наявного двополюсного світу.

В офіційній радянській історіографії регіональні конфесійні особливості України подавалися через кліше комуністичної ідеології. Вона ж вороже й негативно сприймала будь-яку релігію, ілюструючи свої вкрай радикалізовані та зашорені положення «місцевим колоритом» – викривальними фактами, доволі часто перекрученими і не зовсім достовірними.

Учені-релігієзнавці країн Заходу (Західної Європи і Північної Америки), передусім із числа представників української діаспори, головним чином акцентували на радянських політичних репресіях і чисельних порушеннях прав людини у СРСР, у тому числі в Закарпатській області. Свої ціннісні підходи вони базували на Загальній декларації прав людини, яку ухвалила Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року. Йдеться насамперед про добре відому всім статтю 18 про те, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів».

У Радянському Союзі де-юре, або конституційно так само гарантували свободу совісті, проте де-факто створювали чисельні бюрократичні та репресивні перешкоди для втілення всіх прав і свобод людини і громадянина, а на свободу думки, совісті та релігії поготів.

Після розпаду радянської тоталітарної системи і завершення Холодної війни інтерес до вказаної проблематики лишень посилювався. Це обумовлювалося вільним доступом до розсекречених документів органів державної влади СРСР і незворотним процесом політичної реабілітації жертв радянського терору. Відтак появилось чимало історико-релігійних досліджень, у науковий обіг уведено різнобічні первинні джерела, виявлені у фондах архівів із загальнодержавним й обласним статусом. Маємо на увазі низку докторських і кандидатських дисертацій, наприклад, Петра Боднарчука, Лариси Капітан, Оксани Лешко, Василя Міщанина чи Ярослава Стоцького, котрі мають виразне історико-релігійне спрямування і цитуються в запропонованій нами науковій праці. Всі ці дисертації захищені в поважних наукових й освітньо-наукових установах протягом двох останніх десятиліть і супроводжувалися численними апробаційними статтями і монографіями.

Поставивши за чільну мету провести скрупульозний аналіз радянської моделі секуляризації на локальному історичному матеріалі, автор значною мірою опирається на власний дослідницький досвід на вказаній царині, що відбитий у багатьох його тематичних публікаціях¹. У часовому вимірі береться до уваги радянський період, що в межах сучасної Закарпатської області (позначається здебільше регіонімом Закарпаття) тривав майже пів століття – від листопада 1944 року (початку превентивної радянзації) до серпня 1991 року (ухвалення Акту проголошення незалежності України).

Власне державно-церковні відносини в радянській Україні загалом та на Закарпатті 1944–1991 років зокрема найзручніше вивчати й висвітлювати через своєрідну конфесійну призму. Тому акцентуємо передовсім на тоталітарному державному терорі й розправі над греко-католиками (превентивні утиски, убивство греко-католицького єпарха, насильна ліквідація церкви як інституції), а також на встановленні суворого державного контролю за дозволеними конфесіями і деномінаціями – православними, римо-католиками, протестантами (за винятком упосліджених і заборожених напрямків і течій, так званих «сект»), іудеями.

1. Запровадження радянської моделі секуляризації: загальне й особливе

Бачиться безсумнівним те, що запровадження нової «релігії» – фанатичної віри в комунізм як ідеальну суспільну формацію – спонукало адептів тоталітарного режиму до антирелігійного терору. Комуністична

¹ *Із найновіших:* Офіцинський Р. Національно-патріотичне виховання в системі богословської освіти // *Topical Issues of Theological Education in Ukraine*. Riga, 2025. С. 80–93.

партія та уряд Радянського Союзу цілеспрямовано усували церкву з усіх суспільних сфер повсюдно, включно з Україною. Передусім масово закривали культові споруди, переслідували духовенство, проводили атеїстичну пропаганду. Широко застосовували весь арсенал засобів: профілактичних, адміністративних, кримінальних.

Цей системний партійно-державний терор спрямували проти всіх конфесій, проте з неоднаковою інтенсивністю². У другій половині 1940-х років у радянізованій західній Україні його найсильніше розгорнули проти греко-католицької церкви. Тим самим було кардинально перекроєно конфесійну карту всього регіону. Яким чином бачимо в постанові головного органу крайової тоталітарної влади – бюро Закарпатського обласного комітету Комуністичної партії України від 17 вересня 1957 року. У ній відзначалося, що в цій області ще діяли 710 храмів, молитовень, монастирів і скитів усіх конфесій, крім насильно ліквідованої греко-католицької.

На державному обліку в Закарпатській області тоді вже перебувало 202 священники, 57 ченців і 314 черниць Російської православної церкви, що стала тут за потужної підтримки тоталітарної влади найбільшою релігійною організацією. Зауважено також 32 римо-католицьких отців, 64 реформатських пасторів, 26 проповідників адвентистів сьомого дня. Принагідно згадувалися без деталізації нелегальні протестантські «секти», як-от: Свідків Єгови чи п'ятдесятників.

Потому на початку 1960-х Російська православна церква в радянській Україні внаслідок нової атеїстичної кампанії загалом втратила майже половину культових споруд. Їх знесли або перепрофілювали під склади, клуби, спортивні зали, музеї атеїзму тощо. Ця конфіскаційна політика утисків і реквізицій продовжувалась і далі. У 1965–1974 роках у Радянській Україні щорічно закривали в середньому 48 православних храмів, а в 1974–1987 роках – 22. Всього за сорок років (1945–1985) на Закарпатті знищили 58 храмів найчисельніших конфесій, десятки дзвіниць і каплиць, сотні придорожніх хрестів³.

Для досягнення цієї цілком злочинної мети не добирали засобів. Так, з ініціативи органів радянської влади розібрали на дрова унікальні дерев'яні церкви в селах Ганичі, Підплеша і Руське Поле (Тячівський район), Ростока і Перехресне (Воловецький район). Одночасно підсланими

² Офіцинський Р. Держава і церква // Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Ужгород, 2010. С. 330–343; Oficinskij R. Allam és egyház // Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra. Budapest, 2010. O. 288–300.

³ Дем.: Сирохман М. Втрачені церкви Закарпаття. Київ, 2021. 331 с.; Троп. Сакральна архітектура Закарпаття. Вебсайт: srptarchitect.org.

виконавцями підпалено шедеври народної дерев'яної архітектури в селах Майдан і Соїми Міжгірського району.

Прикметно, що в 1961 році американський радянофіл – художник Роквел Кент на офіційне запрошення відвідав Закарпаття. Зачарований тутешніми дерев'яними храмами, що потребували догляду, він у душевному піднесенні запропонував реставрувати їх власним коштом, чим обурих тодішнє обласне керівництво. В обласному комітеті Комуністичної партії вирішили, що досить мати по одній дерев'яній церкві з кожного стилю. А решту прирекли на поступове нищення.

Доти в Радянському Союзі атеїзм укорінився офіційною державною доктриною. У 1954 році запровадили навіть спеціальний термін «науковий атеїзм». Вперше він згаданий у постановках центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу «Про крупні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та в заходах її покращення» (7 липня) та «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» (10 листопада).

Починаючи від 1959 року, обов'язковий курс «Основи наукового атеїзму» ввійшов до навчальних програм у системі вищої освіти СРСР. А важливою формою атеїстичного виховання в пересічній радянській школі стала індивідуальна робота з учнями з пересічних родин, які мали тверді релігійні переконання. На уроках учителі всіх кваліфікацій та спеціальностей мусіли викривати церкви і священнослужителів, які начебто завше виступала проти прогресу і науки, гідного життя.

Як і в усій тодішній тоталітарній державі – СРСР, на Закарпатті в рамках комуністичної пропаганди стрімко розгорнули антирелігійні лекторії популярного і науково-популярного спрямування. Згідно з офіційними звітами, в Мукачівському районі, наприклад, за чотири місяці 1957 року виголосили 375 лекцій з атеїзму і провели 564 індивідуальні бесіди з віруючими – релігійними людьми⁴. При цьому заздалегідь визначена лекційна тематика постійно розширювалася та урізноманітнювалася. Так, у Тячівському районі за короткий час вона зросла і збільшилася від восьми до 25 тем.

Підібрані, вишколені та проінструктовані пропагандисти виступали зазвичай з такими популярними лекціями, як «Ставлення Комуністичної партії і Радянської держави до релігії і церкви», «Наука і релігія про будову всесвіту», «Про походження землі та інших планет», «Грім і блискавка», «Чи був Христос», «Хімія в боротьбі з релігійними дивами», «Виникнення

⁴ Боднарчук П. Релігійне життя населення України (середина 1940-х – середина 80-х років): дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2011. С. 129, 144.

рослинного світу» тощо. Нерідко лектори-комуністи поводитися вкрай провокативно. Один із типових прикладів. У 1961 році в селі Великий Раковець тоді Іршавського району до молитовного будинку баптистів посеред богослужіння непрошено ввійшли четверо вчителів, вимагаючи зупинити відправу. Один із них почав голосно читати присутнім лекцію «Про реакційну сутність сектантства».

У 1958–1959 роках у закарпатській періодиці часто друкували статті людей, котрі начебто самостійно відійшли від релігії та її нарочито таврували. Серед них виділялися публікації колишнього ігумена Ужгородського монастиря греко-католицького чину (ордену) василіян отця Богдана (Юлія Мересія) та колишнього греко-католицького пароха села Туриця нині Ужгородського району, а той час уже знаного художника Золтана Шолтеса, який, до речі, не перейшов у православ'я та певний час трудився столяром. Доволі часто такі статті готували функціонери ідеологічних відділів обласного, міських і районних комітетів Комуністичної партії, а колишні священнослужителі під погрозами, тиском і в безвиході брали на себе авторство викривальних текстів, що розходилися з дійсністю.

Варто примітити, що перед початком радянської доби, а саме станом на 1944 рік більшість населення Закарпаття належала до греко-католицької церкви – 460 тисяч вірників. Православних нараховувалося від 109 до 121 тисячі. 81 тисяча закарпатців сповідувала католицизм, а 78 тисяч були протестантами різних деномінацій⁵.

Зі вступом радянських військ у листопаді 1944 року заявило про себе перехідне прорадянське утворення – Народна рада Закарпатської України, що створила необхідні передумови для корекції регіональної релігійної ситуації в потрібному руслі. Не випадково в березні 1945 року державним органам передали всі записи актів громадського стану: народження, одруження, смерті, що раніше вели в церковно-адміністративних організаціях – парохіях. У монастирів забрали більшу частину земельних володінь, залишивши наділи з розрахунку пів гектара на одного ченця.

Серед важливих законодавчих актів цієї Народної ради був декрет «Про родину і одруження». Згідно з його положеннями, визнавався законним тільки цивільний шлюб. Це уможливило одруження без релігійного обряду. Вінчання дозволялося тільки після офіційної реєстрації шлюбу органами місцевої влади.

Однак кардинальну зміну конфесійної ситуації в Закарпатській Україні накреслив декрет її Народної ради «Про користування церковним

⁵ Офіцинський Р. Держава і церква... С. 330.

майном» від 20 квітня 1945 року⁶. Усе рухоме і нерухоме майно, що належало доти церквам як юридичним особам, переходило в колективне розпорядження релігійних громад. Причому вирішувати долю церковного майна могли громадяни, які перейшли в іншу конфесію. Якщо їхня чисельність складала дві третини, то все майно переходило новій громаді автоматично. Відповідним чином упорядковував церковно-майнові спори новостворений крайовий орган у справах культів.

Не менш промовистим став декрет «Про реформу освіти Закарпатської України» від 29 квітня 1945 року. Доти, крім державних, існували громадські, державно-громадські та церковні школи. Надалі всі вони, крім богословських, а також дитячі садки були націоналізовані, тобто стали державними, а вчителі – державними службовцями.

Ще раніше, 5 грудня 1944 року, провели масштабну секуляризацію, тобто відокремили церкву від держави, відповідно – школу від церкви. Через те відразу ж у поточному 1944–1945 навчальному році уроки Слова Божого в школах із двох годин на тиждень скоротили до однієї. Відтак вивчення богослів'я заборонили цілковито.

Ухвалення Народною радою нового радянського декрету – «Про вільну зміну релігії» від 24 березня 1945 року – просигналізувало намагання змінити етноконфесійне обличчя краю швидкими темпами. В унісон у тиражній місцевій пресі стартувала продумана пропагандистська кампанія проти греко-католицької церкви з численними виконавцями⁷. Невдовзі ця церква отримала маніпулятивний статус «ворога № 1» для громадської думки.

Чільним завданням повоєнної радянської конфесійної політики була повна і безумовна ліквідація української греко-католицької церкви – найвпливовішого у західному регіоні суб'єкта суспільних відносин. За оптимальну форму втілення задуму взяли беззастережне приєднання до Російської православної церкви. Застосували широкий спектр репресивних заходів. Тому роль головного виконавця конфесійної політики СРСР відвели розгалуженим органам правопорядку, головним чином офіцерам державної безпеки.

Природно, в основу антирелігійного курсу лягло поєднання таємних агентурно-розвідувальних і провокативних методів впливу на священнослужителів і вірників. Задіяні тоталітарною державою виконавці негласно збирали інформацію про релігійні громади і компрометували

⁶ Тернистий шлях до України. Збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці, 1918–1919, 1938–1939, 1944–1945». Ужгород, 2007. С. 609–610.

⁷ Міщанин В. Радянська Закарпаття 1944–1950 рр.: дис. ... д-ра іст. наук. Ужгород, 2019. С. 240.

духовних осіб, не гребуючи жодними засобами і можливостями. Такі прямі та опосередковані заходи супроводжувались карально-репресивними актами (включно з арештами) й агітаційно-пропагандистськими диверсіями на локальному, регіональному, республіканському та союзному рівнях.

Саме тому 8 квітня 1945 року у львівській обласній газеті «Вільна Україна» з'явилася публікація в жанрі політичного памфлету, де йшлося про Українську греко-католицьку церкву, починаючи від укладення Берестейської унії 1596 року. У цьому памфлеті під назвою «З хрестом чи з ножем?» найбільше уваги приділено новітнім часам і харизматичній постаті покійного митрополита Андрія Шептицького, котрий помер 1 листопада 1944 року на вісімдесятому році життя⁸.

Автором вказаного памфлету став доволі розрекламований комуністичний журналіст і письменник Ярослав Галан, який наразі скористався псевдонімом Володимир Росович. Він обрав украї тенденційний спосіб висвітлення теми, із свідомим спотворенням історичних фактів. Ця гучна публікація перетворилася на примітивний пасквіль і, по суті, започаткувала черговий виток брудної інформаційної кампанії з дискредитації всього греко-католицького духовенства.

Антицерковні популярні видання і квазімонографічні дослідження, що часто виходили в цей період, так само вирізнялися цинічним і фривольним підходом. Назверх виступило мізантропічне прагнення всіляко виправдати ізоляцію та знищення невинних людей за конфесійною ознакою. Шаблонним стало очорнення авторитету церкви, звинувачення всіх ієрархів у тяжких злочинах – «зраді інтересів народу», «співпраці з гнобителями», особливо в колабораціонізмі з окупаційними режимами, зокрема, нацистським.

2. Превентивні утиски греко-католиків

Радянізація Закарпаття передбачала так само невибагливі принципи нової церковної, а точніше антикатолицької політики. У принципі духовенство всіх конфесій дістало публічну збірну кваліфікацію «ворога народу», «контрреволюціонера», «саботажника» суспільного прогресу. Проте співробітники державної безпеки СРСР все пильніше стежили за публічним і приватним життям насамперед греко-католицьких священнослужителів.

На керівників Мукачівської греко-католицької єпархії завели агентурну справу під кодовою назвою «Хрестоносці». У ній станом на січень 1948 року активно розробляли 130 представників духовенства, задіявши 39

⁸ Oficinskij R. Állam és egyház... O. 289.

агентів і 71 інформатора, в тому числі 29 священників. До осені 1948 року агентурний апарат міністерства державної безпеки СРСР по лінії греко-католиків Закарпаття зріс у кілька разів і досяг чисельності 95 агентів і 333 інформаторів, зокрема, 70 священників. Схожа ситуація спостерігалася в період «катакомб». Так, у 1980 році в Закарпатській області підпільно діяло 80 греко-католицьких священників і ченців, з яких чверть (18 агентів «з числа уніатів») співпрацювали з місцевими підрозділами Комітету державної безпеки СРСР⁹.

Нагадаємо, що канонічно створив Мукачівську греко-католицьку єпархію Папа Римський Климент XIV у вересні 1771 року. Через два роки замість назви «Унійна церква» запровадили точнішу – «Греко-католицька церква». Наприкінці XVIII століття осередок єпархії перемістився з Мукачєва до Ужгорода, проте первісне найменування «Мукачівська» залишилося неторканим досі. Ця єпархія століттями сприяла релігійному і культурному розвитку навколишніх країн. Потім із неї вийшли «дочірні єпархії» – Крижевецька (1777), Пряшівська (1818), Гайдудорозька (1912). Також із Мукачівською єпархією споріднена Пітсбурзька митрополія (1969).

Понад мільйон сучасних греко-католиків у духовно-релігійному вимірі пов'язані з Ужгородською унією 1646 року. Йдеться про вірників Візантійської католицької митрополійної церкви (центр – місто Пітсбург, США), Словацької греко-католицької церкви (Пряшів), Угорської греко-католицької церкви (Доброчин), єпархії Марамуреш Румунської греко-католицької церкви (Бая-Маре), а також Крижевецької єпархії та єпархії святого Миколая в Руському Крстури, що складають Греко-католицьку церкву Сербії та Хорватії (охоплює так само Словенію, Боснію та Герцеговину).

Упродовж XIX – першої половини XX століть найулюбленішим і найвелелюднішим для греко-католиків Закарпаття був щорічна паломницька мандрівка на відпуст до монастиря в Марія-Повчі (нині Угорщина). Він знаходився раніше в межах Мукачівської єпархії.

Протягом чотирьох десятиліть, у 1949–1989 роках, Мукачівська греко-католицька єпархія переживала трагічний період насильної ліквідації та нещадного переслідування з боку тоталітарного режиму. Проте вона продовжувала діяти підпільно завдяки законспірованій співпраці священників і вірників, аж поки її в листопаді 1989 року не легалізувала та ж сама радянська тоталітарна влада, щоправда, в своїй лібералізованій версії в часі «перебудови».

⁹ Скакун Р., Мороз В. Николай Мурани – «Березовский» – «Сова»: судьба агента и судьба церкви // *Грекокатоличка Cirkve na Slovensku vo svetle vyroci. Presov, 2022. S. 71–140.*

У підпіллі («катакомбах») єпархією керував капітулярний вікарій Микола Мурані аж до своєї смерті в 1979 року. Достеменним фактом нині є його агентурна співпраця з Комітетом державної безпеки СРСР. Опісля вся управлінська відповідальність лягла на плечі підпільно висвяченого в серпні 1978 року єпископа Івана Семедія. Він керував єпархією і після її легалізації.

У дорадянський час Мукачівська греко-католицька єпархія мала п'ять архиєпископатів: Березький, Земплинський, Марамороський, Ужочанський, Ужанський, 32 деканати, близько трьохсот парафій. В Ужгороді знаходилися кафедральний храм, єпископські палати і духовна академія. Всього нараховувалося 433 священники, з яких 25 були пенсійного віку, 10 – монахами-василіянами. Під покровительством єпархії діяли освітні та соціальні установи, зокрема, богословська і дві вчительські семінарії в Ужгороді – чоловіча і жіноча, інтернати в Ужгороді (конвікт, алумнеум, дівочий, семінаристів), Хусті, Мукачеві, а також сиротинець «Свята родина» подружжя Августина та Ірини Волошиних.

Деякий час тимчасово адміністрував єпархією канонік Олександр Ільницький, а потім єпископ Гайдудорозької єпархії Микола Дудаш, позаяк 31 травня 1943 року помер єпископ Олександр Стойка. Отримавши повноваження від апостольського престолу, єпископ Микола Дудаш 24 вересня 1944 року висвятив на нового єпископа Мукачівської єпархії випускника Римського колегіуму святої Терези 33-річного отця Теодора Ромжу¹⁰. Це сталося при асистенції римо-католицьких єпископів Стефана Мадараса з Кошиць та Яна Шефлера із Сатмара напередодні вступу на Закарпаття радянських військ (4-го Українського фронту).

Перша відома офіційна зустріч керівництва Мукачівської греко-католицької єпархії з радянськими військовими і представниками прорадянської цивільної влади відбулася в стінах ужгородського кінотеатру «Уранія» – будівлі колишнього Товариства «Просвіта». Саме там 7 листопада 1944 року пройшло перше на Закарпатті урочисте відзначення чергової річниці більшовицького державного перевороту в Росії восени 1917 року. У часи СРСР це офіційно іменували «великою жовтневою соціалістичною революцією».

Єпископа Ромжу запросили виступити на зібранні. Опісля в місцевій та київській пресі з'явилася сфальсифікована стаття. У ній владика начебто просив возз'єднати край з Радянською Україною. Коли Теодор Ромжа намагався спростувати публікацію, йому категорично відповіли, що саме так належало казати, тож не потрібно випробовувати долю та терпіння радянських ставлеників.

¹⁰ Пушкаш Л. Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа. Львів, 2003. С. 5–7.

Безпосереднім провісником грядущих переслідувань греко-католицької церкви став лист радянському диктатору Йосифу Сталіну від 18 листопада 1944 року¹¹. Його уклали і підписали у Мукачеві чільні русофіли – верхівка Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії Сербського патріархату на чолі із заступником єпископа, ігуменом Феофаном Сабовим, архимандритом Олексієм Кабалуком, секретарем єпархіального управління Іваном Кополовичем, протоієреєм Дмитром Беляковим та учителем гімназії в Хусті Петром Лінтуром.

Представники «русского» (російського) православного руху просили радянського вождя включити Закарпатську Україну до складу СРСР у статусі «Карпаторусской Советской Республики». Її кордони вони позначили розмашисто – від Ясіня до Попраду, від Ужжа до Доброчина.

З ініціативи і за сприяння політичного управління 4-го Українського фронту 7 грудня 1944 року до Москви відрядили православну делегацію. Вона відвезла Й. Сталіну згаданого листа, під яким поставили підписи на православному з'їзді в Мукачеві 18 листопада 1944 року 23 священники. У листі також містилося прохання передати Мукачівсько-Пряшівську православну єпархію під юрисдикцію Московського патріархату. Доти вона входила до Сербського патріархату. Окремо просили допомоги у вилученні церков, церковних будинків і земельних ділянок у греко-католицької церкви Закарпатської України.

Як тільки делегація повернулася додому, державна влада розгорнула масований наступ проти Мукачівської греко-католицької єпархії. Його очолив уповноважений у справах культів Народної ради Закарпатської України Петро Лінтур, офіційно призначений на цю посаду 20 квітня 1945 року. Із боку православних ієрархів йому допомагав згаданий секретар православної єпархії Іван Кополович¹². Незважаючи на духовний сан, він виявив чиновницький хист, як член президії та перший заступник голови Хустського міського народного комітету, член Народної ради Закарпатської України, голова надзвичайної комісії з обліку шкоди, розслідуванню і встановленню злочинів, заподіяних «німецько-угорськими загарбниками» під час окупації Закарпаття.

Прийнявши чернече ім'я Іонафан, Іван Кополович із «внутрішнього фронту» був перекинутий на «зовнішній». У його послужному списку посади адміністратора російських та угорських православних приходів в Угорщині (1949), помічника єпископа в Пряшеві, нині Словаччина (1955). Із 1966 року він призначався єпископом Берлінським і Середньоєвропейським,

¹¹ Тернистий шлях до України. С. 438.

¹² Міщанин В. Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр. С. 242.

екзархом Північної і Південної Америки та Алеутських островів, єпископом Тамбовським і Мічурінським, архієпископом Молдавським і Кишинівським. Здогадатися не важко, наскільки вірно і сумлінно Іонафан (Кополович) служив Радянському Союзу.

Ось один із прикладів. 18 грудня 1944 року створено Спеціальний суд Закарпатської України «для боротьби з ворогами нашого народу». Без вагань до слідчої комісії ввійшли православні священники Іван Кополович і Володимир Пронін.

У лютому 1945 року карні органи заарештували греко-католицького пароха у Рахові отця Петра Дем'яновича, депутата угорського парламенту. Після звинувачення у шпигунстві та зрадництві проти «радянського народу», Спеціальний суд Закарпатської України засудив його до розстрілу. Вирок старій та хворій людині виконали прямо в ліжку Ужгородської лікарні в п'ятницю 23 квітня 1945 року.

Така ж доля чекала інших депутатів угорського парламенту з числа греко-католицького духовенства¹³. У березні 1945 року потрапив у в'язницю канонік Мукачівської греко-католицької єпархії Олександр Ільницький, де й загинув за загадкових обставин. Коли ж арештували отця Степана Фенцика, його вирішили використати для навернення греко-католиків у православ'я. Грали на владолобній амбіційності, проте С. Фенцик відмовився. Тоді 14 червня 1946 року його засудили до страти. Вирок виконали в ужгородській тюрмі.

Народна рада Закарпатської України 5 квітня 1945 року видала постанову «Про вільну зміну релігії», згідно з якою кожному повнолітньому громадянину гарантували право вільно змінити релігію або залишитися без віросповідання. Відтак 20 квітня вийшли згадані вже декрети цієї ради «Про користування церковним майном» і «Про здержавлення школи», головним чином спрямовані проти греко-католицької церкви. Того ж дня, 20 квітня, декрет «Про утворення управління в справах культів»¹⁴.

Уповноважений у справах культів Петро Лінтур не приховував того, що упереджено ставився до греко-католицької церкви. У селах збирали підписи про виділення земельних наділів, а потім дописували на них прохання про перехід у православ'я. У такий шахрайський спосіб від греко-католиків відібрали храми у закарпатських селах Ільниця, Нересниця, Осій, Ракошино, Сокирниця, Стеблівка, Тросник, Ярок.

Промовистими є доповідні записки Петра Лінтура, писані російською мовою під назвами «Небезпека зростання католицької агітації

¹³ Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга перша. Ужгород, 2003. С. 308, 349, 701.

¹⁴ Тернистий шлях до України. С. 609.

в Закарпатській Україні» (26 вересня 1945 року) та «Становище церков у Закарпатській області» (травень 1946-го)¹⁵. Ішлося про нібито антинародну діяльність греко-католиків у селах Білки, Богдан, Старе Давидково, Стеблівка. У Стеблівці, наприклад, греко-католикам інкримінували те, що вони відібрали від православного священника ключі від храму, а в Богдані – начебто кинули гранату під хату православного священника.

Своїм зверхникам Петро Лінтур наголошував, що голови окружних народних комітетів в Хусті, Мукачеві, Рахові негативно ставляться до православних і підпільно підтримують греко-католиків. Річ у тому, що станом на травень 1946 року перехід у православ'я на Закарпатті призупинився. Тому на своє виправдання Петро Лінтур обвинуватив у тому підпільну протидію греко-католицької церкви, яку за його версією підтримували декотрі посадовці державних органів.

У доповідній записці від 7 лютого 1946 року Петро Лінтур, уже як уповноважений ради в справах православної церкви в Закарпатській області, вказав тут 135 православних парафій, 136 священників, 4 чоловічих і 3 жіночих монастирів, 5 чоловічих і 6 жіночих скитів. Згідно з його підрахунками, всього налічувалося 142 тисячі православних. У тому він бачив і свої чиновницькі заслуги.

Одночасно щодо греко-католицької церкви на Закарпатті застосували репресивну тактику з нарощуванням і виразною фіксацією нестерпних морально-психологічних і матеріально-побутових умов. Мовиться про настирливе вилучення храмів, закриття духовної семінарії, нещадну податкову облогу на всі джерела церковних прибутків і пожертв, націоналізацію церковного майна, розвінчання «профашистської, антирадянської, підривної діяльності».

У лютому–серпні 1949 року радянська влада поетапно ліквідувала греко-католицьку церкву на Закарпатті. На той момент вона налічувала 394 парафії, 235 священників, 5 чоловічих (53 ченці) і 3 жіночих монастирі (31 черниця) та майже 413 тисяч парафіян. А станом на 1944 рік Мукачівська греко-католицька єпархія виглядала ще потужніше, бо нараховувала майже 461,6 тисячі вірян, мала 459 храмів і каплиць¹⁶.

Голова Ради у справах Російської православної церкви при Раді міністрів СРСР, генерал-майор державної безпеки Георгій Карпов у доповідній записці радянському керівництву – членам політичного бюро Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) – про ліквідацію

¹⁵ Міщанин В. Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр. С. 243.

¹⁶ Стоцький Я. Конфесійні трансформації у західних областях України (Галицький регіон) в контексті державно-релігійної політики у 1944–1964 роках: дис... д-ра іст. наук. Київ, 2009. С. 110, 119.

греко-католицької церкви зазначив, що в Закарпатській області від 1946-го до серпня 1949 року «возз'єдналася із Російською православною церквою» переважна частина Мукачівської греко-католицької єпархії – 120 священників і 8 дияконів, 407 храмів.

Проти вольових і непокірних священників потай збирали і фабрикували обвинувальну інформацію. Уже до початку 1946 року було засуджено до різних строків позбавлення волі вісім греко-католицьких парохів. Їм інкримінували співпрацю з «угорсько-фашистським режимом». Потім їхнє число істотно зросло. Згідно з офіційними радянськими даними, станом на 10 грудня 1956 року в Закарпатській області мешкало 119 колишніх греко-католицьких отців, причому 92 з них повернулись із ув'язнення¹⁷.

Органи радянської влади невпинно передавали греко-католицькі храми православним. Залишившись без парафій греко-католицькі священники шукали собі іншу роботу. Близько півсотні з них до кінця 1945 року емігрували у Чехословаччину (19 священників), Угорщину (6), Румунію (3), США (8). Якщо на початку 1945 року єпархія налічувала 425 священники, то на кінець року їх залишилося 297, або 70 %.

Водночас радянська влада відкрито працювала на підвищення суспільної ваги й авторитету православної церкви. Так, повоєнна адміністрація міста Ужгорода складалася в основному з військових і русофілів, зокрема, православного священника Володимира Проніна. Про колоритну постать Івана Кополовича вже йшлося.

3. Убивство греко-католицького єпарха

Єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії Теодор Ромжа (1911–1947) належить до чільних жертв комуністичного режиму. Якщо отця Гавриїла Костельника зі Львова заставили очолити «ініціативну групу» з возз'єднання Української греко-католицької церкви із Російською православною церквою, то єпископ Теодор Ромжа став немеркнучим символом непохитного мирного опору греко-католиків Закарпаття.

Місцеві комуністи і співробітники правоохоронних органів наполегливо і всіляко схилили єпископа Ромжу підписати Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою від 26 листопада 1944 року. Вони водночас націлювали його на «добровільне возз'єднання» з Російською православною церквою. Ввічлива відмова єпископа призвела до адміністративних утисків усїєї єпархії¹⁸.

¹⁷ Стоцький Я. Конфесійні трансформації у західних областях України... С. 182.

¹⁸ Капітан Л. Закарпаття повоєнного періоду: проблеми етнокультурного розвитку у контексті радянської країни, 1945–1964 рр.: дис. ... д-ра. іст. наук. Київ, 2013. С. 401.

Саме тоді православні активісти під опікою державної влади насильно відібрали зо два десятки храмів від греко-католицьких громад на Мараморощині (у межах колишнього комітату (жупи) Мараморош), зокрема у селах Вонігово, Калини, Кричово, Угля (Тячівський район), Горінчово, Данилово, Липча, Нанково, Нижнє Селище, Сокирниця, Стеблівка, Шандорово (Олександрівка) (Хустський район), Вучкове, Торунь (Міжгірський район), Лисичово (Іршавський район).

Згідно з рішенням Закарпатської обласної ради депутатів трудящих від 21 серпня 1946 року, розпочато націоналізацію церковних і монастирських земель. Єпископ Т. Ромжа постійно надсилав до різних інстанцій письмові клопотання щодо відновлення порушених прав греко-католиків. Він усе частіше навідував парафії, посилив особисті контакти з священниками, утримуючи їх від переходу в православ'я.

Натомість єпископу офіційно заборонили без спеціального дозволу покидати межі Ужгорода. Тому очевидців відразу здивувало те, що уповноважений у справах культів С. Лямін-Агафонов без зволікань дозволив йому освятити оновлений храм у селі Лавки нині Мукачівського району. 25 жовтня 1947 року в супроводі семінаристів Михайла Бугира і Михайла Маслея єпископ Теодор Ромжа добрався пішки на автобусну станцію¹⁹. Спархія на той час уже не володіла жодним транспортним засобом. У переповненому автобусі Ужгород – Мукачево вони доїхали до села Іванівці, де на них чекала бричка до Лохова. Там у пароха Петра Васькова й заночували.

Наступного дня, 26 жовтня, у неділю єпископ відслужив дві літургії в сусідніх селах Лавки і Лохово. Після обіду вирішив їхати до Ужгорода, але господарі повідомили, що на виїзді із села когось чатують підозрілі автомашини. Під охороною добровольців Т. Ромжа заночував на фарі в Лохові, щоби вирушити в дорогу наступного дня.

Вранці 27 жовтня 1947 року в бричку сіли шестеро попутників: єпископ, священники Даниїл Бачинський та Андрій Березнай, два семінаристи і візник. Проїхавши від Лохова близько двох кілометрів, вони помітили велику вантажівку, що кинулася навздогін. Поблизу села Іванівці візник уміло маневрував, аби пропустити військовий автомобіль «Студебекер». Проте автомашини спеціально налетіла на бричку, розбивши її на тріски. Як виявилось, вантажівку спеціально підготували: на бампер приварили важку рейку і металеву катушку-барабан із тросом.

Під час удару із заднього колеса брички відірвався тридцятисантиметровий шматок заліза, що пробив радіатор «Студебекера». Невдовзі появилася

¹⁹ Пушкаш Л. Теодор Ромжа. С. 240.

поштове авто, котре спонукало убивць утекти на невеличкому позашляховику, котрий увесь час тримався неподалік «Студебекера». На поштовому авто потерпілих доправили до Мукачівської лікарні.

Цей замах цікавий трьома моментами, котрі можна назвати дивовижним збігом обставин. Перший. Велика автомашина «Студебекер» із дванадцятьма колесами, котру в народі називали танком, вдарила в заднє колесо брочки і стала, як укопана. Якщо б авто не зупинилося різко, то відразу б розчавило на смерть усіх шістьох жертв. Натомість від удару з колеса брочки відірвався шматок обводу, що не впав на землю, а пробив капот, заклинився між радіатором і вентилятором.

Другий момент. Уламки брочки накрили єпископа Теодора Ромжу та отця Даниїла Бачинського. Тому вбивці згаяли час, не змогли знайти і добити головну ціль. Третій момент. Коли агенти безпеки залізними палицями стали бити інших попутників, назустріч із горбка заторохтіла поштова вантажівка. Усім жертвам замаху вона врятувала життя, бо нападники втекли. Адже з'явилися випадкові свідки. Отож після аварії всі попутники залишилися живими. Пораненим надали кваліфіковану медичну допомогу в Мукачівській лікарні.

За кілька днів, 1 листопада 1947 року, стало зрозуміло, що єпископ одужує. Тому оперативна співробітниця народного комісаріату внутрішніх справ СРСР, яку влаштували до Мукачівської лікарні під виглядом медичної сестри, зробила йому отруйну ін'єкцію. Єпископ Теодор Ромжа помер від рідкісної отрути кураре, котру важко розпізнати без лабораторних досліджень. Його поховали в Ужгороді 4 листопада 1947 року в крипті кафедрального собору. На дуже велелюдний похорон прибуло до двадцяти тисяч вірників, що для Ужгорода в такій кількості було рідкісним явищем.

За офіційною версією, смерть єпископа Теодора Ромжі настала від отриманих поранень (набряку мозку) після звичайної дорожньо-транспортної пригоди²⁰. Мовляв, на сільській дорозі на брочку єпископа чисто випадково наїхало невідоме вантажне авто. Після розпаду СРСР пролилося світло на обставини таємничої смерті. Про все відверто зізнався у своїх спогадах ветеран радянських диверсійних спецслужб генерал-лейтенант Павло Судоплатов, який спеціалізувався на фізичному усуненні видатних представників опозиції та просто неугодних сталінському режимові всередині тоталітарної держави і поза її межами.

Єпископ Теодор Ромжа став жертвою замаху, здійсненого з відома вождя СРСР Йосифа Сталіна на прохання першого секретаря центрального

²⁰ Веденєєв Д., Веденєєв В. Обставини загибелі єпископа Теодора Ромжі // Церковно-історичний збірник Волинської духовної семінарії. 2021. Вип. 2. С. 47–52.

комітету КП(б)У Микити Хрущова. Вбивство організували міністр державної безпеки СРСР Віктор Абакумов та його підлеглий – міністр державної безпеки УРСР Сергій Савченко.

Врешті решт у червні 2001 року під час візиту Папи Римського Івана Павла II в Україну, нескореного єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії беатифікували²¹. Теодор Ромжа проголошений блаженним католицької церкви. Тоді ж у Львові друком вийшов розлогий життєпис про нього, що потім перевидавався.

4. Насильний розпуск греко-католицької єпархії

Насильницькі акції проти греко-католицької церкви започатковано в Російській імперії ще в другій половині XVIII століття імператрицею Катериною II. Однак вказана церква інституційно швидко відновилася за порівняно ліберальних царювань Павла I та Олександра I. Консервативний цар Микола I, який правив у 1825–1855 роках, підірвав позиції греко-католиків, заборонивши їхню конфесію та покаравши засланнями в Сибір непокірних священників.

Величезні втрати українського населення Холмщини і Підляшшя (нині в складі Польщі) за століття, від 1815-го до 1914 року, значною мірою сталися саме через ліквідацію греко-католицької церкви російським царизмом. Понад пів мільйона осіб, уникаючи православної перспективи, перейшли в католицизм. Однак за окатоличенням у латинському обряді невідворотно наступало спольщення, тобто втрата автохтонної ідентичності.

Деспотичну конфесійну політику царя Миколи I узяв за взірець диктатор Йосиф Сталін. Тож у квітні 1945 року заарештували всіх греко-католицьких єпископів, які перебували в радянській Україні, за винятком Теодора Ромжі²². У в'язницю потрапили митрополит Йосиф Сліпий, чотири єпископи, сотні священників.

Водночас у Львові запустили маніпулятивний проєкт «Ініціативна група по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною церквою» на чолі з отцем Гавриїлом Костельником. Цей начебто церковно-адміністративний орган видав у державних друкарнях декілька пропагандистських брошур і листівок-звернень. Так, у липні 1945 року тиражем п'ять тисяч примірників побачила світ книжечка Г. Костельника «Апостол Петро і римські папи, або Догматичні підстави папства»²³. У ній

²¹ Офіцинський Р. Духовно-релігійні протиріччя в сучасній Україні через призму візиту папи Івана Павла II (23–27 червня 2001 р.) // *Saratica–Карпатика*. 2004. Вип. 30. С. 144–163.

²² Oficinskij R. *Állam és egyház...* О. 290.

²³ Костельник Г. *Апостол Петро і римські папи*. Львів, 1945. 60 с.

автор греко-католицьке віровчення некоректно переломив через призму «об'єднання з цілим українським народом і в орбіті православної церкви».

Чотиристорінкове звернення «До всесесного греко-католицького духовенства в західних областях України» (Львів, 28 травня 1945 року) підписали священники Гавриїл Костельник, Михайло Мельник, Антон Пельвецький як представники відповідно Львівської, Перемиської та Станіславської греко-католицьких єпархій²⁴. Вони потрактували появу своєї церкви як польського засобу поневолення українців (передусім у Галичині) та ефективного інструменту мадяризації (на Закарпатті). Навпаки, світлі сторінки історії українського народу у зверненні пов'язано з православ'ям.

Окрему пошану висловлено визвольному титанізму «першого маршала, незрівняного Сталіна». Автори пожалкували, що їхні єпископи не зорієнтувалися у «нововитвореній» політичній та церковній ситуації. Тому з дозволу державної влади вони проголосили «Ініціативну групу по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною церквою» з осідком у Львові. Розтлумачили і свої перші кроки. Це – видання потрібної літератури і мобілізація прибічників у середовищі священників і дяків, збір одноразових внесків на канцелярські та видавничі видатки: 50 карбованців із священника, а 10 – із дяка.

Урешті решт відповідний церковний собор провели у Львові у березні 1946 року без відхилень від сценарію, розробленого керівними органами державної безпеки у Москві. Визначену для нього роль виконав отець Г. Костельник. Він виголосив «Доповідь про мотиви возз'єднання Греко-католицької церкви з Руською [Російською] православною церквою», котру завершив висновками про фальшивість і неспроможність західного християнства, а також закликami до єднання зі східним православ'ям.

Аби компенсувати скандальну відсутність ієрархів Української греко-католицької церкви, котрі за відмову перейти у православ'я опинилися в неволі, обряд «возз'єднання» освячено чотирма православними єпископами. Терміново надрукували спеціальний збірник «Діяння собору греко-католицької церкви у Львові 8–10 березня 1946 року» для вибіркового розповсюдження.

Прогнозовано, що радянське керівництво не зважило на осуд, з яким світова громадськість поставилася до брутального втручання держави у внутрішні церковні справи. Більше того, репресії щодо греко-католицького духовенства продовжилися, адже Львівським собором ліквідація греко-католицької церкви в Україні не завершилася.

²⁴ До всесесного греко-католицького духовенства в західних областях України. Львів, 1945. 4 с.

Наступним репресивним етапом стало переведення в московське православ'я греко-католиків Закарпаття²⁵. Тут органи влади заздалегідь ухвалили низку рішень, що свідчили про намір суворо регулювати і спрямовувати будь-яку релігійну діяльність. У березні 1947 року, згідно з рішенням Закарпатського обласного комітету Комуністичної партії (більшовиків) України, за вже випробуванним «галицьким сценарієм» створили ініціативну групу з переходу закарпатських греко-католиків у православ'я.

Спочатку скасуванням Ужгородської унії 1646 року займалися світські особи. Член «ініціативної групи», ужгородський міський чиновник Петро Сова прозвітував новопризначеному уповноваженому у справах культів при обласному виконавчому комітеті Сергію Ляміну-Агафонову, котрого прислали з Москви із спеціальним завданням. Прибулець одразу визнав повну безпорадність у цій справі місцевих виконавців, хоча вони дуже старалися.

Тому «План заходів щодо возз'єднання греко-католицької (уніатської) церкви Закарпатської області УРСР з Російською православною церквою» у 1947 році розробили так само в Москві²⁶. Творцями «плану» виступили відповідні урядові органи державної безпеки, котрі спеціалізувалися на релігійних питаннях.

Найголовнішою перешкодою у здійсненні цих заходів була присутність в єпархії молодого, енергійного і непоступливого єпископа Теодора Ромжі. Він категорично відмовився перейти в православ'я. У Москві нічого не придумали іншого, як убити його рідкісною отрутою 1 листопада 1947 року.

Після смерті єпископа Теодора Ромжі обов'язки капітулярного вікарія (заступника єпископа) перебрав управитель єпархіальної канцелярії Микола Мурані. Чільні постаті єпархії не приховували свого бажання у найгіршому випадку виконувати священницькі обов'язки у лоні римо-католицької церкви, котру офіційно у СРСР не заборонили.

Владні структури це сприйняли як виклик і реальну загрозу, тому негайно відреагували. Співробітники державної безпеки прискорили остаточну ліквідацію Мукачівської греко-католицької єпархії. Зокрема, ретельно готували громадську думку через пресу, вилучили кафедральний собор та єпископську резиденцію, арештували членів єпархіального управління (капітули).

Міністерство державної безпеки УРСР 12 лютого 1949 року надіслало вищим інстанціям спеціальне повідомлення, де йшлося про

²⁵ Капітан Л. Закарпаття повоєнного періоду... С. 281.

²⁶ Міщанин В. Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр. С. 512–514.

необхідність негайно завершити ліквідацію греко-католицької церкви на Закарпатті. У стислі терміни органи безпеки мали намір обезглавити єпархію, арештувати прелата Олександра Хіру, передати православним Ужгородський кафедральний собор та єпископську резиденцію.

І справді за кілька днів, 17 лютого, греко-католицький собор, приміщення єпархії та церковний інвентар в Ужгороді передали у відання православного єпископа. 18 лютого 1949 року до всіх греко-католицьких парафій Закарпаття надіслали листа про припинення Мукачівської єпархії. Під цим документом із текстом на єпископському бланку, що був завірений єпископською печаткою, стояв підпис Миколи Мурані. Він водночас повідомив, що склав із себе повноваження капітулярного вікарія (заступника єпископа). Отож греко-католицьку єпархію начебто з її власної волі зняли з офіційної реєстрації.

Цей лист насамперед справив потрібне враження на греко-католицьких священників і спонукав декотрих перейти в православ'я. Для більшості цей перехід став вимушеним кроком, нав'язаним страхом поневірянь своїх родин. Проте вони готові були повернутися до рідної церкви за сприятливих обставин.

Тим часом у державній обласній газетній друкарні в Ужгороді розтиражували восьмисторінкове російськомовне звернення «Всечесному духовенству і всім благочестивим віруючим Греко-католицької Церкви на Закарпатті» від 5 квітня 1949 року²⁷. Його підписали 14 греко-католицьких священників, які возз'єдналися з Російською православною церквою: Іринеї Конратович (настоятель Ужгородського кафедрального собору), Михайло Пензель (настоятель Цегольнянської церкви в Ужгороді), Стефан Данієлович (Мукачево), Петро Мошак (Хуст), Михайло Беца (Берегово), Іван Лендел (Виноградово), Іван Сопко (Волове – Міжгір'я), Георгій Кадар (Великий Березний), Михайло Бендас (Воловець), Стефан Копик (Нижні Ворота), Олександр Папп (Вилок), Варфоломій Болтович (Заріччя), Антон Попович (Нове Давидково), Гавриїл Маркович (Горяни).

В історичному екскурсі цього звернення звинувачено римських пап й угорських королів у тому, що вони «викорінювали і знищували наших православних предків». Як образно висловилися підписанти, Ужгородська унія вирвала з грудей народу серце і вклала чуже. Одначе возз'єднання зі своїм рідним народом «в єдиній Радянській державі» зняло полуду з очей, бо католицький Рим завше був мачухою, а православний Київ – матір'ю.

²⁷ Всечесному духовенству и всем благочестивым верующим Греко-католической Церкви на Закарпатье. Ужгород, 1949. 8 с.

Так само, наче під копірку з аналогічного звернення галицьких священників, говорилося про небажання керівництва єпархії зорієнтуватися в новій політичній, державній та церковній ситуації, а надто озброїтись рішеннями Львівського собору 8–10 березня 1946 року, прикладами деунізації Румунії та Угорщини. Наприкінці містився заклик до всіх греко-католицьких священників негайно перейти під управління православного архієпископа Макарія (Оксіюка), багатолітнього агента органів державної безпеки СРСР як і його наступники²⁸.

Сам же Макарій знаходився у Львові, суміщаючи посади архієпископа Львівського і Тернопільського та Мукачівсько-Ужгородського. Разом з єпископами Антонієм (Станіславський та Коломийський) і Михайлом (Дрогобицький та Самбірський) 28 січня 1950 року він звернувся теж із російськомовним посланням «Всечестнішим отцям благочинним, настоятелям парафій і всім пастирям і священнослужителям в єпархиях Західної України і Закарпаття» на восьми сторінках. Щоправда, його видрукували у Львівській обласній друкарні скромним тиражем 500 примірників²⁹. Єпископи Антоній та Михайло – колишні греко-католицькі священники А. Пельвецький та М. Мельник – соратники Г. Костельника.

Це послання пронизувала радість від усвідомлення загальноросійської («верусской») церковної та народної єдності, скасування Берестейської та Ужгородської уній у 1946 і 1949 роках. Проте призначення цього послання було утилітарним. Показано 16 догматичних та обрядових відмінностей (аж до заборони хрестити чужомовними іменами), котрі належало подолати у навернутих у православ'я.

Загалом понад 40 % священників Мукачівської греко-католицької єпархії перейшли в православ'я (132 осіб). Інші (175 осіб) вистояли і не стали конвертитами, хоча 128-х відправили у ГУЛАГ, де 27 із них загинули. До речі, до середини 1956 року з місць позбавлення волі додому в Закарпатську область повернулися 92 греко-католицькі, 15 реформатських і 14 римо-католицьких священників³⁰.

Для греко-католиків Закарпаття настав нестерпний період «катакомб», пов'язаний з незламною постаттю Олександра Хіри (1897–1983). На єпископа його таємно рукоположив із благословення Папи Пія XII єпископ

²⁸ Скакун Р. Агентура НКВС–МДБ–КДБ у православному єпископаті України (1939–1964). Львів, 2025. С. 99, 123.

²⁹ Всечестнейшим отцам благочинным, настоятелям приходов и всем пастырям и священнослужителям в епархиях Западной Украины и Закарпатья. Львов, 1950. 8 с.

³⁰ Див.: Мароші І., Мароші А. Іменний довідник священників історичної Мукачівської греко-католицької єпархії. Ужгород, 2023. 1092 с.

Теодор Ромжа 30 грудня 1945 року. У лютому 1949 року Олександра Хіру арештували, засудили на 25 років позбавлення волі та відправили у Сибір. Після ув'язнення він повернувся на Закарпаття, де в листопаді 1956 року висвятив чотирьох священників. На одній з таємних відправ О. Хіру затримали, відтак засудили на п'ять років примусових робіт із заборонаю надалі проживати в Українській РСР.

Олександр Хіра працював на рудниках поблизу міста Караганда (нині Казахстан), де не припинив підпільної душпастирської діяльності. Протягом двох десятиліть утворена ним католицька громада боролася за легалізацію. У 1977 році її офіційно зареєстрували. Проживаючи в Карагоді, єпископ Хіра опікувався забороненою Мукачівською греко-католицькою єпархією. Коли виникала гостра потреба, конспіративно долав величезну відстань до Ужгорода – більше п'яти тисяч кілометрів. У 1956–1983 роках для підпільної Мукачівської єпархії він висвятив три десятки священників і рукоположив трьох єпископів.

У вересні 1955 року вийшов із ув'язнення греко-католицький священник Іван Маргітич і продовжив служити в підпіллі, працюючи у виноградній ланці колективного господарства в селі Боржавське нині Березівського району. Він став одним з ініціаторів резонансної заяви від 7 серпня 1987 року на адресу Папи Римського Івана Павла II про вихід з підпілля і потребу легалізації греко-католицької церкви в Україні. 10 вересня того ж року у Львові підпільно Івана Маргітича на висвятили єпископа Мукачівської єпархії.

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х років греко-католики вийшли із підпілля – так званих «катакомб». 26 січня 1990 року Українська греко-католицька церква була легалізована. На Закарпатті зареєструвалися 132 громади, у 60 храмах служили 90 священників. Водночас побачили світ перші публікації з ґрунтовним і неупередженим висвітленням історії церкви.

Примітними у цьому контексті є сторінки минулого чернечого ордену василіян на Закарпатті – чину святого Василя Великого. На дорядянському Закарпатті діяли вісім їхніх монастирів: п'ять чоловічих (в Ужгороді, Мукачеві, Малому Березному, Імстичеві, Бороняві) та три жіночі (в Ужгороді, Мукачеві, Хусті). А поруч, у сусідніх країнах такі ж монастирі – Маріяповчанський (Угорщина), Краснобрідський та Буківський (Словаччина), Біксадський (Румунія).

Після 1939 року за участь в українському державотворенні (період Карпатської України) угорська влада провела депортацію василіян³¹.

³¹ Офіцинський Р. Визначний письменник і клірик Степан Сабол про українську Пряшівщину 1940-х – 1970-х років // X. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht». München, 2020. С. 716–724.

Більшість монахів опинилися у Словаччині. Натомість утворено «Провінцію василіянського ордена святого Йосафата в Угорщині» з поділом на руську (українську), угорську та румунську гілки, або препозити – спеціальні адміністративні одиниці. Проте опіку над усіма монастирями здійснював маріяповчанський ігумен угорського походження.

1950-й став роком закриття радянською владою усіх василіянських монастирів на Закарпатті. Доти їх поступово усували й нищили через фінансово-економічні важелі, психологічний тиск, зваблення переходом у православ'я тощо. Принагідно відзначимо виявлений при цьому правовий нігілізм. Отож перша спроба позбавитися Хустського монастиря сестер василіянок у 1946 році суперечила навіть чинному радянському законодавству. У березні 1947 року монастир василіян у Мукачеві передали православним. Століттями він залишався надійною опорою греко-католицької церкви загалом.

До 1949 року один за одним радянські комуністи закрили всі монастирі Мукачівської єпархії. Так само сталося у межах Чехословаччини – у сусідній Пряшівській єпархії, де ними опікувався владика-василіанин Павло Гойдич. На Закарпатті єдиним діючим залишався Імстичівський монастир, який фактично виконував функцію тюрми для ченців. Це останній в ту пору осередок греко-католиків на українських землях. Його закрили в квітні 1950 року.

Переслідувань та ув'язнень зазнало чимало василіян, у тому числі єпископ Павло Гойдич. Разом із Теодором Ромжею він проголошений у 2001 році блаженним. Лише єдиний чернець – згаданий ігумен отець Богдан (Юлій Мересій), родом із села Кам'янське нині Берегівського району, «захопившись» атеїстичними ідеями, покинув чернечий орден, жив із праці бухгалтером і написав (чи підписав) замовну мемуарно-публіцистичну книжку³². Вона вийшла в Ужгороді українською мовою чималим накладом – 28 тисяч примірників кишенькового формату, мала зручний для швидкого читання обсяг (7 друкованих аркушів) і коштувала після грошової реформи 1961 року всього 32 копійки. Ця книжка мала на меті спонукати всіх вірників «скинути старе лахміття релігії, спалити його і на згарищі почати будувати нове життя».

У художньо-документальному жанрі Юлій Мересій, котрий народився в 1914 році, детально описав своє життя, включно з дитинством, навчанням у гімназіях Берегова та Ужгорода, вступом у квітні 1932 року до василіянського чину, навчання і перебування в багатьох монастирях у межах нинішніх держав Україна, Польща, Чехія, Угорщина, Румунія.

³² Мересій Ю. За брамою монастиря. Ужгород, 1960. 140 с.

Приміром, він показав Мукачівський василіянський монастир на Чернечій горі великим господарським комплексом, де проживало 36–38 монахів, а постійно трудилося 75 осіб, крім сезонних поденників. Монастир мав півтори тисячі гектарів землі, у тому числі під буковим і дубовим лісом, який ченці вирубували і продавали. Осібно йшлося про триста гектарів ораниць і 16 гектарів виноградників. У монастирських пивницях настоювалося від 30 до 50 тисяч літрів вина, що добре продавалося. На монастирській фермі утримували близько сотні корів, а молоко постачали міським жителям. У хлівах відгодовували понад 120 свиней. Склади і підвали були заповненні пшеницею, житом, кукурудзою, картоплею.

У наступний історичний період – у умовах незалежної України – бачимо стрімке відродження василіянських монастирів³³. Нині їх у Закарпатській області діє п'ять – чотири чоловічі та один жіночий. Однак у дорадянський час їх існувало майже вдвічі більше, і вони володіли незрівнянно більшим рухомим і нерухомим майном, а також виконували значно ширші духовно-релігійні функції.

5. Посилення державного контролю за православною конфесією

До 1939 року православна єпархія, до канонічної території котрої відносилася Закарпаття, називалася Мукачівсько-Пряшівською і була під юрисдикцією Сербського патріархату. Відтак угорський уряд намагався створити автокефальну православну церкву. Задля цього адміністратором Мукачівсько-Пряшівської єпархії призначили отця Михайла Попова, російського білоемігранта – з донських козаків. Її субсидувала держава. Згідно урядової статистики 1941 року, в єпархії нарахували трохи більше ніж 125 тисяч вірників, а наприкінці 1945 року – 142 тисячі, об'єднаних у 173 громади³⁴.

Серед православних священників тоді лишень одиниці мали вищу духовну освіту, близько пів сотні – середню, а решту – початкову (богословські курси). Після радянізації краю за державної підтримки православна церква поступово перебрала пальму першості за число вірників, громад, храмів і священників, вишколених у духовних семінаріях СРСР. Популярності набули Мукачівський та Чумалівський жіночі

³³ Офіцинський Р. Історична політика і майнові претензії Мукачівської греко-католицької єпархії від 2003 року донині // Наукові записки богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна). 2018. № 5. С. 217–230.

³⁴ Офіцинський Р., Хланта О. Про один із закарпатоукраїнських епізодів міжнародно-релігійного контексту. Діяльність Михайла Попова, адміністратора Мукачівської православної єпархії у 1938–1944 роках // Україна на міжнародній арені у XX столітті. Ужгород, 2000. С. 61–84.

монастирі зі значною кількістю черниць. Сама ж єпархія вже називалась Мукачівсько-Ужгородською та входила до Російської православної церкви (Московського патріархату).

Яким чином відбулися такі кардинальні зміни? Зрозуміло, що поступово. 24 березня 1945 року Народна рада Закарпатської України змінила вживану досі конфесійну російськомовну назву «греко-восточный» (греко-східний) на «православний». А через місяць, 20 квітня, було прискорено оформлено приєднання Мукачівсько-Пряшівської єпархії до Московського патріархату.

У своїй назві ця православна церква спекулювала політонімом «Русская», що означає у правильному перекладі «Російська». Для запаморочення української людності її недобросовісно подавали як «Руська», тобто «давньоукраїнська». Адже у масовій українській свідомості добре укорінились асоціації з Русю – Україною.

Приєднання до Московського патріархату провели офіцери політичного управління 4-го Українського фронту в тісному контакті з місцевими русофілами³⁵. Православне духовенство позитивно сприйняло радянізацію Закарпаття, бо хотіло таким чином отримати дивіденди від нової влади і силову підтримку для реваншу над греко-католиками. Тож на Божі заповіді вони не зважали.

У грудні 1944 – січні 1945 років православні активісти з допомогою радянських солдатів зайняли греко-католицькі храми в тридцяти селах, а сім'ї греко-католицьких священників виселили з парафіяльних будинків. Йдеться про такі села, як Нижнє Селище, Липча, Нанково, Лисичово, Вучкове, Олександрівка, Кошельово, Кушниця, Крайниково, Новобарово, Тербля, Вільхівці, Ясіня (куток Струків), Горінчово, Завидово, Червеньово, Канора, Крива, Чумальово, Луково, Нижній Бистрий, Широкий Луг, Калини, Бедевля, Горонда, Заднє, Руське, Синевир, Кричово, Великі Лучки.

За схожим сценарієм наприкінці 1945 року до православної єпархії влилося понад 60 греко-католицьких громад. Цьому сприяла місцева влада, а точніше – виступала ініціатором. Промовистий факт. 25 січня 1945 року єпархіальне управління Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії звернулося до Народної ради Закарпатської України з проханням надати православному духовенству позачергову грошову допомогу в розмірі 42,5 тисячі пенге. 16 березня того ж року вказана рада виділила єпархіальному управлінню православної церкви грошову субвенцію в розмірі 35 тисяч пенге, або 82 % від суми, яку просили.

³⁵ Шліхта Н. Мукачівсько-Ужгородська «возз'єднана» єпархія наприкінці 1940-х – у 1960-х рр. // Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії. 2016. Вип. 5. С. 282–295.

Одначе посутньо політика центральної та місцевої влади в СРСР була спрямована на безапеляційне й безумовне підпорядкування усіх релігійних спільнот тоталітарній державі. Тож принагідно Народна рада Закарпатської України скасувала виплату православним священникам державної допомоги (конгруа), що позначилося на їхньому матеріальному становищі.

Справа в тому, що на духовно-релігійні відносини скрізь в Україні поширилося радянське законодавство, за яким православні теж потрапили під тотальний контроль держави. На перших порах їм на Закарпатті усіляко сприяли органи радянської влади, щоби швидше розправитися з греко-католиками. Після досягнення мети, у пору поновлення войовничого атеїзму в немілість потрапила і сама Російська православна церква – недавній союзник комуністичної держави в репресивних акціях.

Рада міністрів СРСР 16 жовтня 1958 року видала постанови «Про монастирі в СРСР» та «Про податкове оподаткування доходів підприємств єпархіальних управлінь, а також доходів монастирів». Монастирям заборонялося застосовувати найману працю, передбачалося значне зменшення земельних наділів, а також скорочення їхнього числа. Знову вводився скасований 1945 року податок із церковних будівель, різко підвищувалися ставки податку із земельних ділянок у церковному користуванні.

Постановою Ради міністрів УРСР від 1 листопада 1958 року православним монастирям із загалом 357 гектарів їхніх земель залишили тільки шосту частину (60 гектарів). Причому від Мукачівського православного монастиря забрали навіть город і сад загальною площею два гектари.

На виконання постанови центрального комітету КПРС «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства» від 13 січня 1960 року на чолі церковної громади поставили виконавчий орган замість настоятеля храму. Наприкінці 1961 року відповідно до постанови Ради міністрів СРСР провели широкомасштабну адміністративно-фіскальну акцію. У парафій та єпархіальних установ вилучили значну частину автомашин, господарських і житлових будинків.

Весною 1962 року православне духовенство перевели на фіксовану оплату праці. Паралельно запровадили жорсткий контроль над требами – хрещенням, вінчанням, відспівуванням. Усі вони заносилися до спеціальних книг із зазначенням прізвищ, паспортних даних, адрес учасників. Притому видавалися квитанції. Таким чином різко посилили податковий контроль. До того ж, відомості про участь тих чи інших громадян у церковних обрядах передавалися органам радянської влади, що влаштовували вибіркові переслідування за місцем роботи чи навчання.

Апарат уповноваженого Ради у справах релігії при Раді міністрів Української РСР по Закарпатській області, де на постійній основі працювало щонайменше четверо відповідальних осіб, непослабно стежив за поточною релігійною ситуацією. Тому знаємо навіть дані про кількісний склад учасників пасхальних богослужінь у храмах Російської православної церкви в Закарпатській області³⁶. У 1978 року їх було загалом 111 тисяч осіб. А на Різдво Христове 1979 року – 40 тисяч осіб.

6. Тоталітарний тиск на протестантів

Водночас після греко-католиків найбільш упослідженими пасинками тоталітарного режиму на Закарпатті стали традиційні та новітні протестантські церкви: реформатська, християн віри євангельської, адвентистів сьомого дня, євангельських християн-баптистів, Свідків Єгови тощо.

Це впливає, зокрема, з російськомовної брошури для службового користування «Дані про релігійну ситуацію в Закарпатській області на січень 1988 року», котру лімітованим накладом випустив апарат уповноваженого Ради у справах релігії при Раді міністрів Української РСР по Закарпатській області³⁷. На той момент у регіоні діяло близько трьох десятків конфесій, напрямів і течій. Було зареєстровано всього 606 релігійних об'єднань, у тому числі Російської православної церкви (422), реформатів (81), римо-католиків (41), євангельських християн-баптистів (36), адвентистів сьомого дня (13), християн віри євангельської – п'ятдесятників (9), іудеїв (3), методистів (1).

Протестантські громади Закарпаття в радянський час посіли чільне місце у державних планах «упорядкування релігійної мережі» у фарватері мега-об'єднань: євангельські християни-баптисти – вільні християни – реформати – п'ятдесятники; адвентисти сьомого дня – адвентисти-реформісти³⁸.

У лютому 1946 року державні органи СРСР підготували підґрунтя штучного об'єднання різних у віровченнях громад у підконтрольні загальнодержавні організації, приміром, у рамках новоствореного Союзу євангельських християн-баптистів. Цей нав'язливий сценарій зустрів рішучий опір. Однак у другій половині 1940-х років на Закарпатті

³⁶ Стоцький Я. Конфесійні трансформації у західних областях України... С. 306.

³⁷ Данные о религиозной ситуации в Закарпатской области на январь 1988 года. Ужгород, 1988. С. 1, 50–54.

³⁸ *Дет.*: Лешко О. Протестантські громади Закарпаття 1945–1991 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Ужгород, 2008. 256 с.

державні структури все ж об'єднали місцеві п'ятдесятницькі громади з євангельськими християнами-баптистами.

Реформатська (кальвіністська) церква на радянському Закарпатті теж одразу відчула інтерес оперативних працівників державної безпеки до її внутрішнього життя. Так, у другій половині 1940-х років вони арештували церковних ієрархів у сфабрикованій справі з приводу клубу «Східних братів». Влада призначила свого уповноваженого у справах реформатської церкви, а лютеранські громади змусила саморозпуститися, мотивуючи нечисленністю вірників.

Реформати-кальвіністи на Закарпатті на початку 1948 року утримували 91 храм і 76 пасторів. Усього налічувалося близько 40 тисяч таких вірників³⁹. Спочатку радянські можновладці спробували приєднати реформатську церкву до Союзу євангельських християн-баптистів, але невдовзі від того відмовилися з наступних міркувань: «Процеси, що відбуваються у внутрішньому житті реформатської церкви, свідчать про те, що цю церкву необхідно тримати, так би мовити, під «скляним ковпаком», а не ховати за ширму євангельських християн-баптистів».

Якраз протестанти всіх деномінацій найактивніше відвідували богослужіння. У Берегівському районі в середині 1950-х років реформати масово приходили до своїх храмів у дні релігійних свят⁴⁰. У місті Берегово органи влади налічили до півтори тисячі реформатів, з яких постійно приходили на богослужіння 1–1,2 тисячі осіб. У селі Гать проживало близько тисячі реформатів, з яких 250–350 відвідували свій храм. У селі Гараздівка (нині Гут) таких було 200–250 із наявних майже трьохсот реформатів. У селі Великі Береги в дні релігійних свят у 1952 році причастя приймали 150–200 реформатів, 1953-го – 200–250, 1954-го – 300–350 осіб. Схожа ситуація спостерігалася в інших реформатських громадах.

Для порівняння. Не менш активно висловлювали свої релігійні почуття римо-католики. На 1 січня 1950 року в Закарпатській області на обліку перебувало 62 римо-католицькі громади і 28 священників, а на 1 січня 1988 року – вже тільки 41 громада й 11 священників⁴¹. У недільні дні на початку 1960-х років костели в Ужгороді та Мукачеві відвідувало по пів тисячі вірників. У релігійні свята їхнє число стрімко зростало, майже вдвічі. Для багатьох римо-католиків – німців, словаків, угорців – костел відігравав роль національних інституцій, подібно як синагога для іудеїв.

³⁹ Боднарчук П. Релігійне життя населення України... С. 102, 104.

⁴⁰ Стоцький Я. Конфесійні трансформації у західних областях України... С. 289, 300.

⁴¹ Данные о религиозной ситуации в Закарпатской области на январь 1988 года. С. 46; Боднарчук П. Релігійне життя населення України... С. 102, 108.

Протягом першого післявоєнного десятиліття радянська конфесійна політика велася трьома напрямками: максимально утруднювали реєстрацію релігійних об'єднань, піддавали строгій «анкетизації» священнослужителів, здійснювали винятково прискіпливий фіскальний контроль за храмами, громадами і священниками.

Найбільше забороняли офіційну реєстрацію саме протестантських конфесій, що начебто мали «антидержавний і бузувірський характер». До них відносили єговістів, п'ятдесятників, адвентистів-реформістів. Проти цих «сектантів» розгорнули мережу спеціальних адміністративних комісій. Станом на січень 1988 року в Закарпатській області облікували близько трьох тисяч сімей «сектантів», у тому числі 600 багатодітних, які загалом виховували майже чотири тисячі дітей. Частина з них не відвідували свої школи по суботах (тоді навчалися шість днів на тиждень), тобто в дні своїх богослужінь.

Переважає число протестантів (Свідки Єгови, «опозиційні» євангельські християни-баптисти, п'ятдесятники, адвентисти-реформісти) принципово не погоджувалися з офіційною лінією, за якою свобода совісті залишалася порожньою декларацією. Тому їхню діяльність оголосили протизаконною та вживали відповідних заходів.

Проте на Закарпатті продовжували діяти нелегально (офіційно невизнаними) вказані протестантські громади, зокрема, адвентистів-реформістів⁴². Їх нарахували близько десятка. Крім того, Свідки Єгови приховували своє існування під назвою «вільних християн». Станом на січень 1988 року в області зауважили загалом 65 релігійних груп, які перебували на нелегальному становищі та включали «сотні визнаних лідерів і авторитетів, підбурювачів та екстремістів». Зокрема, в 137 населених пунктах діяли єговісти (Свідки Єгови), у 36-ти – п'ятдесятники, у 4-х – адвентисти-реформісти, у 3-х – православні, у 2-х – іудеї.

Протестантські конфесії, що виявили гнучкість стосовно тоталітарного режиму, були офіційно зареєстровані. Вони діяли в очах влади законно: реформати, лютерани, «помірковані» євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня. Приміром, верхівка реформатської церкви, очолювана єпископом А. Генчі, стала на Закарпатті слухняним виконавцем владних рішень. За те отримала ряд привілеїв, включно з дозволом на участь у своїх конфесійних зібраннях усіх рівнів, у тому числі міжнародних. Утім, протестанти традиційно займали гнучкішу позицію, порівняно з іншими конфесіями. До сих пір вони швидше за всіх адаптуються до суспільно-політичних змін.

⁴² Данные о религиозной ситуации в Закарпатской области на январь 1988 года. С. 1–2.

Проведена «анкетизація» узагальнила «об'єктивну» інформацію на кожну духовну особу. Водночас у фіскальній політиці радянської держави виразно простежується дискримінаційна упередженість до правил обкладання духовенства податками. Як правило, православні священники сплачували значно менші грошові суми, ніж реформатські пастори. В умовах «атеїстичної кампанії» Микити Хрушова радянське законодавство значно скоригували. У червні 1961 року внесли зміни до Кримінального кодексу Української РСР. З'явилася сумнозвісна стаття 209, де йшлося про «посягання на особу і права громадян під приводом виконання релігійних обрядів». Це давало підставу органам державної безпеки застосувати репресії за довільним вибором.

Жертвами такого свавілля, наприклад, стали закарпатські Свідки Єгови, реформатська громада села Велика Добронь (Ужгородський район), євангельські християни-баптисти сіл Великий Раковець і Заріччя, адвентисти сьомого дня села Ільниця тоді Іршавського району.

У 1963 році при виконавчих комітетах районних і міських рад утворили комісії з додержання законодавства про релігійні культу та впровадження радянської обрядовості. На них також поклали функцію контролю за релігійними громадами і церковними діячами. Пильної уваги заслужили Свідки Єгови Мукачівського і Тячівського районів (у 1974 році на Тячівщині їх нарахували 1189 осіб), адвентисти-реформісти Хустського району, решту протестантських спільнот.

Незважаючи на адміністративний тиск, євангельські християни-баптисти, приміром, невпинно клопотали про забезпечення угорських і румунських громад Закарпаття релігійною літературою на рідній мові, котру друкували їхні одновірці в Угорщині та Румунії. Усупереч забороні п'ятдесятницькі громади Закарпаття заявили про самостійне існування поза межами Союзу євангельських християн-баптистів. Наприкінці 1970-х років 21 закарпатська сім'я п'ятдесятників вирішила емігрувати з Радянського Союзу за релігійними мотивами. Це викликало значний резонанс усередині країни, а тим паче у світі.

Серед наявних протестантських церков органам радянської влади надто муляли очі єговісти⁴³. Вони уникали суспільно-політичного життя. Їхні діти не носили піонерських галстуків і комсомольських значків, пропускали позакласні, позашкільні та сільські заходи. Єговісти нерідко відмовлялися служити в армії через релігійні переконання. Переполох спричинила така відмова в 1976 році мешканця села Новоселиця

⁴³ Данилець Ю. Діяльність громад Свідків Єгови у звітах уповноваженого ради у справах релігійних культів по Закарпатській області (1946–1953 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2025. № 1. С. 142–148.

Тячівського району В. Павлука⁴⁴. Йому присудили кількарічне покарання в місяцях позбавлення волі.

Треба сказати, що в радянський час відмовників від дійсної строкової військової служби з релігійних мотивів суворо карали, не пропонуючи альтернативних варіантів її проходження. У 1982–1987 роках позбавили волі 31 випускника середніх шкіл Закарпатської області за відмову від служби в збройних силах СРСР із релігійних мотивів.

До речі, у розпал «комуністичного благоденства» (1976 рік) релігійна карта Новоселицької сільської ради виглядала наступним чином. Усього дворогосподарств (сімей) 965, з них 430 ревно сповідували православ'я, 200 рідко відвідували православну церкву, 31 відносили до єговістів, а 6 – до адвентистів сьомого дня. Решту, тобто 298 сімей (31 %), вважалися атеїстами.

Однак у Новоселиці та сусідньому селі Тисолово в 1980 році народилося 87 дітей, причому всіх охрестили. 28 пар того року одружилися, теж усі вінчалися. У 1982 році сільська рада прозвітувала з певним атеїстичним ентузіазмом, що зі 107 новонароджених похрестили 80, із 45 укладених шлюбів у церкві вінчали 35, із 22 похоронів священник відправив 19. Звісно, мовилося про домінуючу православну конфесію.

ВИСНОВОК

Комуністичний режим, встановлений в Радянському Союзі, так і не зумів упродовж усієї своєї історії виграти гучно розрекламований двобій з «мракобіссям» і «опіумом народу», котрими його адепти обізвали релігію і релігійні переконання. Отож у другій половині 1980-х років у державно-церковних відносинах СРСР настали зміни, що торкнулися радянської України загалом і Закарпаття зокрема. Уряд переглянув нормативно-правову базу, внаслідок цього скасували одіозну «Інструкцію про застосування законодавства про культу» від 16 березня 1961 року. У той же час прийняли нові законодавчі акти, зокрема, закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року. Відтепер у взаєминах держави і церкви брали за надійний приклад розвинуті демократії.

Якщо підсумувати державно-церковні відносини радянській Україні 1944–1991 років, оперуючи фактичними матеріалами стосовно Закарпаття, то варто відзначити наступне. По-перше, радянська держава вістря свого антирелігійного терору спрямувала проти найпотужнішої конфесії – греко-католицької. Це стало невід'ємною частиною політичних репресій в рамках

⁴⁴ Офіцинський Р. Новоселиця у минулому і сьогодні (1371–2009 роки). Ужгород, 2009. С. 122.

утілення радянзації всіх західних областей України. Але якщо в інших західних областях вона була повторною, «другою» після «першої» – 1939–1941 років, то в Закарпатській – дебютною, тобто лише «першою». Тому крайова специфіка відлунула також і в державно-церковних відносинах відносно сповільненими в часі репресивними заходами. Адаже греко-католицьку церкву на Закарпатті радянська влада ліквідували трьома роками пізніше (остаточно в серпні 1949-го), ніж в інших тодішніх західних українських областях (березень 1946-го) – Дрогобицькій, Львівській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій.

По-друге, своїм привілейованим союзником серед усіх релігійних утворень радянський тоталітарний режим визначив Російську православну церкву. Вона служила насамперед своєю рідною альтернативою та компенсаційним варіантом для релігійних людей при ліквідації греко-католицької церкви. Коли ж розправу над греко-католиками радянська держава потрактувала вже доконаним фактом та явищем незворотнім, то завдала по православній церкві сильного удару в умовах Хрущовської атеїстичної кампанії, зменшивши її майнові та фінансові можливості щонайменше вдвічі. Крім того, внутрішнє життя Російської православної церкви до дрібниць регулювалося та спрямовувалося державними органами СРСР, найперше – Комітету державної безпеки.

По-третє, до найнижчої упослідженої категорії релігійних організацій радянська влада відносила представників протестантської конфесії, трактуючи частину її деномінацій забороненими «сектами». Йшлося про офіційну відмову визнавати їхнє право на вільне існування та мовилося про свідоме віднесення їх до нелегальних, або ж підпільних об'єднань. При цьому державні органи докладали всіх зусиль, аби зашкодити протестантам скористатися свободою совісті, формально гарантованою радянською конституцією, шляхом адміністративних і кримінальних переслідувань.

Насамкінець наголосимо на потребі подальшого комплексного вивчення державно-церковних відносин у радянській Україні через проведення копітких історико-регіональних досліджень, надто в порівняльному ключі. Адаже загальне завжди найкраще бачиться та сприймається через локальну конкретику.

АНОТАЦІЯ

У розділі проаналізовано державно-церковні відносини в радянській Україні загалом і на матеріалах Закарпаття 1944–1991 років зокрема передовсім під конфесійний кут. Ключовий акцент зроблено на політичному терорі тоталітарної держави СРСР, що найповніше проявився

в позасудовій розправі над греко-католицькою церквою – превентивних утисках майнового і фінансового характеру, убивстві незручного греко-католицького єпарха, насильній ліквідації цієї церкви як інституції. Також відображено специфіку суворого державного контролю за дозволеними деномінаціями – православними, римо-католиками, протестантами. Окремо висвітлено державну політику заборон стосовно напрямків і течій в межах протестантської конфесії. Скрупульозний аналіз радянської моделі секуляризації на локальному історичному матеріалі проведено в рамках радянського періоду, що в межах сучасної Закарпатської області тривав пів століття – від листопада 1944 року (початку радянзації краю) до серпня 1991 року (ухвалення Акту проголошення незалежності України).

Література

1. Боднарчук П. Релігійне життя населення України (середина 1940-х – середина 1980-х років): дис. ... д-ра іст. наук / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2011. 526 с.
2. Веденєєв Д., Веденєєв В. Обставини загибелі єпископа Теодора Ромжі: медичний та кримінологічний аспекти. Церковно-історичний збірник Волинської духовної семінарії. 2021. Вип. 2. С. 47–52.
3. Всечестнейшим отцам благочинным, настоятелям приходов и всем пастырям и священнослужителям в епархиях Западной Украины и Закарпатъя. Львов, 28 января 1950 года. 8 с.
4. Всечесному духовенству и всем благочестивым верующим Греко-католической Церкви на Закарпатъе. Ужгород, 5 апреля 1949 года. 8 с.
5. Данилець Ю. Діяльність громад Свідків Єгови у звітах уповноваженого ради у справах релігійних культів по Закарпатській області (1946–1953 рр.). Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2025. № 1. С. 142–148.
6. Данные о религиозной ситуации в Закарпатской области на январь 1988 года. Ужгород, 1988. 88 с.
7. До всечесного греко-католицького духовенства в західних областях України. Львів, 28 травня 1945 року. 4 с.
8. Капітан Л. Закарпаття повоєнного періоду: проблеми етнокультурного розвитку у контексті радянзації краю, 1945–1964 рр.: дис. ... д-ра іст. наук / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2013. 529 с.
9. Костельник Г. Апостол Петро і римські папи, або Догматичні підстави папства. Львів, 1945. 60 с.
10. Лешко О. Протестантські громади Закарпаття 1945–1991 рр.: дис. ... канд. іст. наук / Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2008. 256 с.

11. Мароші І., Мароші А. Іменний довідник священників історичної Мукачівської греко-католицької єпархії. Ужгород, 2023. 1092 с.
12. Мересій Ю. За брамою монастиря. Ужгород, 1960. 140 с.
13. Міщанин В. Радянська Закарпаття 1944–1950 рр.: дис. ... д-ра іст. наук / Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2019. 606 с.
14. Офіцинський Р., Хланта О. Про один із закарпатоукраїнських епізодів міжнародно-релігійного контексту. Діяльність Михайла Попова, адміністратора Мукачівської православної єпархії у 1938–1944 роках // Україна на міжнародній арені у ХХ столітті. Ужгород, 2000. С. 61–84.
15. Офіцинський Р. Духовно-релігійні протиріччя в сучасній Україні через призму візиту папи Івана Павла II (23–27 червня 2001 р.). *Carpatica–Карпатика*. 2004. Вип. 30. С. 144–163.
16. Офіцинський Р. Новоселиця у минулому і сьогодні (1371–2009 роки). Ужгород, 2009. 512 с.
17. Офіцинський Р. Держава і церква. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Ужгород, 2010. С. 330–343.
18. Офіцинський Р. Історична політика і майнові претензії Мукачівської греко-католицької єпархії від 2003 року донині. Наукові записки богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архимандрита Василя (Проніна). 2018. № 5. С. 217–230.
19. Офіцинський Р. Визначний письменник і клірик Степан Сабол про українську Пряшівщину 1940-х – 1970-х років. X. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht». München, 2020. С. 716–724.
20. Офіцинський Р. Національно-патріотичне виховання в системі богословської освіти. *Topical Issues of Theological Education in Ukraine*. Riga, 2025. С. 80–93.
21. Пушкаш Л. Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа. Львів, 2003. 244 с.
22. Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга перша. Ужгород, 2003. 788 с.
23. Сирохман М. Втрачені церкви Закарпаття. Київ, 2021. 331 с.
24. Скакун Р., Мороз В. Николай Мурани – «Березовский» – «Сова»: судьба агента и судьба церкви. *Gréckokatolícka Cirkev na Slovensku vo svetle výročí*. Prešov, 2022. С. 71–140.
25. Скакун Р. Агентура НКВС–МДБ–КДБ у православному єпископаті України (1939–1964): формування, функції, моделі поведінки. Львів, 2025. 360 с.
26. Стоцький Я. Конфесійні трансформації у західних областях України (Галицький регіон) в контексті державно-релігійної політики у 1944–1964

роках: дис. ... д-ра іст. наук / Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАН України. Київ, 2009. 398 с.

27. Тернистий шлях до України. Збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці, 1918–1919, 1938–1939, 1944–1945» / упоряд. О. Довганич, О. Корсун. Ужгород, 2007. 750 с.

28. Троп. Сакральна архітектура Закарпаття. Вебсайт: crptarchitect.org.

29. Шліхта Н. Мукачівсько-Ужгородська «возз'єднана» єпархія наприкінці 1940-х – у 1960-х рр. Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії. 2016. Вип. 5. С. 282–295.

30. Oficinskij R. Állam és egyház. Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra. Budapest, 2010. O. 288–300.

Information about the author:

Ofitsynsky Roman Andriiovych,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Professor at the Department of Theology, Philosophy and Humanities

Augustine Voloshyn Carpathian University

4, Hoydy St., Uzhhorod, 88000, Ukraine